

Kapitalisme en moraal¹

Willem Hoogendijk²

Wie naar de vaderlandse en Europese economische geschiedenis kijkt zou Bolkestein wel gelijk kunnen geven als hij, in een aanval op de anti-globalisten, opgeeft van het zegenbrengende werk van het kapitalisme in ontwikkelingslanden (Volkskrant Forum, 25 jan.). Het kapitalisme heeft in het Noorden gezorgd voor een enorm hoog welvaartspeil voor het gros van de bevolking. In het begin van de zegetocht nam wellicht de kloof tussen arm en rijk wat toe, maar al gauw konden de kelderwoningen en veenhutten opgeruimd worden. De formule is nu bezig de ontwikkelingslanden te veroveren, meestal via een rode loper die door de landen zelf of hun élites graag wordt uitgelegd. Na aanvankelijke onaangename kleerscheuren, die door de ongeduldige anti-globalisten nu breed worden uitgemeten, zullen ook die landen net als wij keurig in het kapitalistische pak komen te zitten. Het is, zoals Bolkestein schrijft, een kwestie van lange adem. *Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral*, als vanzelf. Vanuit ons welbegrepen eigenbelang. Een ondernemer met een slechte naam prijst zichzelf uit de markt (althoewel: wat is slecht? Erg gewiekste ondernemers willen nog wel eens een aureool krijgen.) En bedelaars in welvarende straten, dat is toch geen gezicht?

Echter, met zijn aanval op de anti-globalisten maakt B. het zich wel erg gemakkelijk en zijn argumenten ten gunste van het kapitalisme en de wereldhandel zijn oppervlakkig. De meeste anti-globalisten (a.g.'s) zijn trouwens *anders*-globalisten (ook a.g.'s) die best voor een *global village* zijn en die eerder gewelddoos dan gewelddadig zijn zoals B. suggereert. Zij willen dat mensenrechten overal ingang vinden en vakbondsvrijheid, milieuzorg en democratie (= élite- en corruptiebestrijding). Enige intoming van de kapitaalstromen, bijvoorbeeld met een Tobin-tax. Een democratische wereldregering om de wereldhandel in te bedden en vrede te bevorderen. Individuele inspanningen daartoe (à la B.) zijn toe te juichen, maar het zal naar hun mening vooral moeten komen van

¹ Ik was bezig met dit artikel toen er al een -goed- antwoord op het artikel van Bolkestein in de krant verscheen van de hand van de Groen Linkers Vendrik en Bouwman (Volkskrant, 29 jan. 2003). Ik heb het mijne toch maar afgemaakt (en meteen uitvoeriger en minder gepolijst), ten behoeve van kennissen en enkele politici, omdat ik meen dat mijn dieper gegrave nog wat van betekenis voor hen kan zijn. Ga er even voor zitten, want ik schrijf erg beknopt en zo meanderend en met tussenvoegsels als mijn geest gaat.

² Mr. Willem Hoogendijk is medewerker van Stichting Aarde, Utrecht. wh@aarde.org. Website van de stichting: www.aarde.org Publicaties van de auteur: *Economie Ondersteboven* (de analyse) en *De Grote Ommekomst* (hoe moet 't dan wel). Beknopt: *Zeker Werk van Verantwoord Ondernemen* (voorwoord Anton Westerlaken, toen CNV). In het Engels: *The Economic Revolution*. Alles te bestellen via www.aarde.org, ook losse artikelen. Meer over entropie (zonder dat die term gebruikt wordt!) in *Dikke Karel en de Aarde*. Zowel dit boekje als *Economie Ondersteboven* zijn kado-aanraders. ASN bank rek.no. 89 82 05 492 van Stichting Aarde, Utrecht m.v.v. scenario. Steun de pioniers!

collectieve inspanning, vast te leggen in wet- en regelgeving. De zaken die zij willen - gelukkig is er al veel van in brede discussie, zo niet al in opmars. De nieuwe maatschappij, de nieuwe wereld wordt immers in de oude geboren (Marx).³

Zoals gezegd, het kapitalisme heeft onloochenbaar welvaart gebracht. De cake is enorm vergroot, al is de verdeling nog niet op het peil dat de a.g's wensen. Dankzij verlichte liberalen, christen-democraten en vooral socialisten zijn het kapitalisme en de vrijhandel gecorrigeerd en met wet- en regelgeving ingebed in de samenleving. B. noemt dit niet maar heeft het wel over meer individueel na te volgen ethische gedragscodes en deugden die kortzichtig egoïsme in toom moeten houden. B. wil de overheid immers niet als bemoeial. Maar het kapitalisme kon juist gaan bloeien dankzij de correcties aangebracht door de overheid. In de Middeleeuwen en lang daarvoor waren er al voorschriften zoals een rechtvaardige prijs (*justum pretium*) en het verbod op rente. In de 19^e eeuw kwamen daar tal van voorschriften bij die de toenmalige productie-explosie en het kapitalisme in goede banen leidden. De rector van de universiteit van Manchester, John Griffith, heeft deze eens in *The Guardian* op een indrukwekkend rijtje gezet (14-6-1990).

Die productie-explosie wordt meestal toegeschreven aan de verruimde toepassing van de stoommachine en andere uitvindingen. Er achter zaten echter de kapitalen van de bourgeoisie die zich, direct of via banken, zochten te vermeerderen. Daarbij betekende de opkomst van de bancaire kredietverlening een enorme gelduitbreiding en een flinke, 'keynesiaanse' injectie. Het schijnt dat het bankkredietgeld (*fiat money*) nu vele malen meer is dan de gewone geldmassa (chartaal en giraal). Volgens economen als Daly en Douthwaite is negen tiende van al ons geld door de handelsbanken geschapen geld.

De veroorzaakte toename van de productie vereiste een navenante toename van de afzet. De consumptie moest vergroot worden, hetgeen geschiedde (hogere lonen e.d.) hand in hand met de algemene emancipatie van de arbeidende massa. Achter de politieke emancipatie van deze zat dus ook en vooral een economische noodzaak. (NB. Deze noodzaak tot verruiming van de koopkracht, tot het uitbreiden van de geldcirculatie over de bevolking in den brede, waardoor klassentegenstellingen verminderden, had m.i. Marx niet voorzien, hoewel hij niet altijd *Verelendung* als de weg tot maatschappelijke omvorming nodig achtte.)

Gevolg van de productie- en consumptieexplosie was wel een enorm vergrote aanslag op grondstoffenvoorraden, energiebronnen en op de natuur. Plus de afhankelijkheid daarvan -bij latere generaties zelfs medeplichtigheid daaraan- van het gros van de bevolking die immers

³ B. leest toch wel eens *Le Monde*? Toch geen socialistische krant. Maar wel onlangs een overzicht van de verschillende ideeën en stromingen bij de a.g.'s. Over twee hele pagina's. 21 jan. 2003.

was gaan genieten van de vergrote cake. De zorg om natuur en milieu staat centraal bij de a.g.'s.

Hun andere zorg betreft het sociale aspect. Zodra het economische getij wat afneemt komen de bereikte correcties onder druk te staan. Ons Rijnlandse model van het kapitalisme, met z'n beschaafde vangnet en brede overheidsdiensten, wordt dan enigszins richting het hardere en meer private Anglo-Amerikaanse model geduwd. We beleven het in alle tijden dat er bezuinigd moet worden, zoals nu. Hiermee is niet gezegd dat ons Rijnlandse model niet verbeterd zou kunnen worden. De ontsparingen moeten bestreden worden, prikkels tot eigen initiatief versterkt en overheidsdiensten moeten efficiënte, semi-commerciële bedrijven worden. Wat sociaal-democraten en linkserige christen-democraten en liberalen proberen is om de ongelijkheid, die met de voortdurende kapitaalaccumulatie steeds op de loer ligt, wat in te tomen - een niet ongezond streven als het ons met de democratie menens is. Een beetje meer *égalité* en wat minder *liberté* zou de *fraternité* ten goede komen. Maar dan moet men het wel vooral zoeken in economische veranderingen. Iemand als oud-premier Kok placht wel solidariteit te preken, maar liet ondertussen de ellebogeneconomie zich verder sterk ontwikkelen.⁴

"Het kapitaal stroomt de hele wereld over op zoek naar de hoogste opbrengst." Een uitspraak niet van Marijnissen maar van Bolkestein. (De Volkskrant, 21 jan. 1984). B. ziet dat als een uitdaging die zegen zal brengen. De a.g.'s zien er echter meer een bedreiging in en wijzen op de locale, beproefde economie en de over een lange tijd uitgekristaliseerde levensomstandigheden die overal teloor gaan. Zij wijzen ook op de onderontwikkeling die ontstaat door de overontwikkeling elders: binnen een land periferievorming door het ontstaan van metropolen, mondiaal in de vorm van de Noord-Zuid tegenstelling. Kleine boeren en ambachtelijke bedrijven gaan over de kop en de mensen worden *en masse* werkloos of kunnen in de stad hun brood gaan verdienen als fabriekssloof, prostituee of schoenpoetser.

Op den duur moeten ook daar van de kapitalistische regen, waar nu de élite van profiteert, veel druppels bij het volk in den brede terecht komen. Maar onze planeet kan nu al niet het Noordelijke productie- en consumptiegeweld onderhouden, aldus het Worldwatch Institute (of was het een UNEPrapport?). Laat staan als landen als China en India zoveel vlees als wij gaan eten, zoveel auto's als wij gaan laten lopen en zoveel stroom en water als wij gaan verbruiken. Daar helpen echt geen technische medicijnen tegen (bezuiniging, miniaturisering, recycling). Natuur en milieu vormen het draagvlak van elke economie.

Bagatellisering van onze aanslag op de Aarde, zoals in de kringen van Elsevier, LPF en VVD wel gebeurt, is wel het domste wat wij kunnen

⁴ Helemaal is onze cultuur een, in de filosofische betekenis, 'idealistische'. Tweeduizend jaar is er bij ons bijvoorbeeld ijverig naastenliefde gepreekt zonder veel te doen aan onze materiële bodem, de economie, de alledaagse dwangpositie van de meeste mensen.

doen. Gelukkig dat recentelijk het boek van de Deense milieu-optimist Lomborg door wetenschappers is neergesabeld.

Nog zo iets: de kritiek op het rapport van de Club van Rome. Omdat niet alles is uitgekomen; en omdat sommige tijdsinschattingen (bijv. over het opraken van grondstoffen) aan de korte kant waren. Alsof de hoofdboodschap, namelijk dat er grenzen aan de groei zijn, niet nog levensgroot overeind staat.⁵

Hier nog even voor het volksdeel, dat voor het milieuprobleem autistisch is, de voornaamste ellende opgesomd. Het gaat, natuurkundig gezegd, om de gang van lage entropie naar hoge entropie. (Entropie = verlies bij energieomzetting, productie van niet meer bruikbare warmte, verval van materiaal, e.d. NB. De ontwikkeling van het aardse leven is/was er een van verlaging van entropie: steeds meer doen met dezelfde hoeveelheid energie, nl. die van de zon; steeds meer uitstel van het vervallen van de zonneenergie tot onbruikbare warmte; het levensnetwerk dus als één groot festijn van opvangen, vasthouden en doorgeven. *De menselijke beschaving is nogal ijverig bezig met het omgekeerde...*) De klimaatopwarming, de aantasting van de ozonlaag en de erosie, het wegspoelen van vruchtbare aarde overal. Het weggakken van bossen, de vermindering van de biodiversiteit (het sneller dan vroeger verdwijnen van dieren en planten) en de afname van de diensten die het milieu ons gratis beweest (zuivering, buffering, e.d.). Het (toch!) snel opraken van grondstoffenvoorraden en de schoon en zoetwatertoevoer. De chemische 'sluipsloop' die naar ons onderweg is (recentste bericht: over het kwikgehalte in Amerikanen). Moet kernenergie erbij genoemd worden? (Het afval blijft een probleem, de straling en het risico, mede vanwege het terrorisme; en zeker ook de connectie met kernwapens.) De gen-tech die de investeerders winst moet opleveren en dus moeilijk in toom te houden is. De rampen die met name nu al zeer voelbaar de opwarming teweeg brengt. Utrecht aan zee - ach, ik red het dus wel...⁶

Alleen al voor de noodzakelijkste armoedebestrijding in de wereld zou er flinke fysieke ruimte ('milieuruimte', minder druk op energie en grondstoffen e.d.) in het Noorden geschapen moeten worden. Dit kan alleen door het krimpen van de materiële productie bij ons - een vloek voor het huidige expansiekapitalisme. Dat is namelijk de gevangene van groeiwang. Krimp - hoe durft men er over te praten in een tijd van economische depressie! Toch waren al eerder enkele economen in ons land tot het inzicht gekomen dat, ondanks alle moeilijkheden op de korte termijn (werkgelegenheid met name), alleen materiële economische krimp de bedreiging van het natuurlijke draagvlak enigszins zou kunnen verminderen: Hueting, Pen, Heertje en de economen van het genoeg:

⁵ Ik merk dat ik de neiging heb voorstellen en meningen van mensen, die blijken zich niet bewust te zijn van de ernst van het milieuprobleem - eens uitgeroepen tot het probleem van deze eeuw - noch van de onvolkomenheid van de technische mogelijkheden daartegen (entropie bijvoorbeeld als onze achilleshiel!), dat ik de neiging heb deze meteen als irrelevant terzijde te leggen. Hoewel zij natuurlijk in deze verdwaasde tijd juist belangwekkend en nuttig gevonden zullen worden.

⁶ (Deze ellende is minder erg dan het feit dat de mensheid door gaat met dom doen... Haben wir es nicht gewusst?)

Goudzwaard en wijlen De Lange. Deze krimp staat uiteraard geen kwalitatieve of immateriële groei in de weg. Sterker: recente, meer complete berekeningen van het nationaal product leren dat de rijke landen, vanwege de enorme schade die hun (onze) moderne economieën berokkenen, eigenlijk helemaal niet meer groeien. Verrassende conclusie: wellicht dat met materiële krimp we weer enigszins kunnen gaan groeien!
Snoeien doet bloeien!

Het gecorrigeerde kapitalisme wordt door nagenoeg iedereen omhelsd, van Zalm via Balkenende tot Bos. Toch zou het goed zijn eens nader naar onze economie en het moderne geldsysteem te kijken. Wat gebeurt er als de moderne geldeconomie (*cash-economy*) in een land met een min of meer gesloten, autonome, 'ouderwetse' economie haar intrede doet? Er komt een enorme geldvermeerdering vanwege investeringen of de snelle uitbreiding van de kredietmogelijkheden. Dat geld zoekt zich te vermeerderen met productie en afzet. Deze nemen sterk toe, met name van goederen die exporteerbaar zijn en buitenlandse valuta opleveren, de zgn. agrarische of industriële *cashcrops*. Deze monoculturen, die moeten concurreren met elders, zijn onderhevig aan schaalvergroting en intensivering. De kleinere (klein geworden) bedrijven worden weggeconcentreerd. De overige lokale productie komt ook onder druk omdat de concurrentie opeens verhevigd wordt. Wie niet groter wordt, intensificeert of zich vernieuwd legt het loodje. Het is *wachsen oder weichen* geworden. De concurrentie van leven-en-laten-leven, zoals overwegend het geval in gemeenschappen met 'ouderwetse' economieën, is er één geworden van: de rijkste of grootste drukt de anderen er uit. Import van goedkopere producten uit het buitenland werken ook *killing*. (Bekend is wat bijvoorbeeld ons vlees en zuivel en de poedermelk enz. in Afrika teweeg brengen.) Er ontstaat daar overontwikkeling die elders in het land onderontwikkeling teweeg brengt: de verhouding tussen metropool en periferie. Tussen de gebieden rond steden, havens en vliegvelden en het achterland. Ook wordt de kloof tussen enerzijds de élite en hun helpers en anderzijds het gros van de bevolking groter.

Verschraling van de bedrijvigheid maakt de landen ook kwetsbaar, want geheel afhankelijk van im- en export. Even een kink in de aanvoer- of afzetkabel en er is groot gedonder in de glazen. (Een stagnatie van de olieaanvoer, teveel fosfaat in onze sla, dioxine in ons vlees e.d.)

Groei wordt vaak gerelateerd aan de natuurlijke nieuwsgierigheid van de mens.⁷ Technische vooruitgang, minder fysieke inspanning - dat is ons doel. Daar ga ik hier niet verder op in. Wel wil ik nog kwijt dat in een doorgroei-economie (betere term dan groei-economie) optimale situaties telkens opgeruimd worden, vernietigd, door de druk richting het maximale. En dat we de groei absoluut niet onder enige controle kunnen houden. Integendeel worden mensen en instituties er allemaal de gevangene van. Ja, ook bankiers e.d.

⁷ NB. De mens in de economieboekjes is meestal de Westerse mens en dan nog de comfortabel levende academicus...

Er gebeurt nog meer. *De mentaliteit van de mensen verandert*. Door de veranderde concurrentie is er meer een ellebogencultuur ontstaan. In de inleiding van zijn boek *Geld und Natur* gaat de Zwitserse hoogleraar economie H. Chr. Binswanger daar op in. Dit aan de hand van een antropologisch verslag over een vissersvolk aan het Bajkalmeer waar een bank (nog onder het Sovjetregime) komt opereren met kredietverlening. Dat had verheving van de concurrentie tengevolge hetgeen de stamleden meer tot elkaars tegenstanders maakte. De traditionele 'biotoop-economie' van duizenden jaren, die binnen ecologische grenzen wist te blijven, komt opeens in een groeispiraal en verandert in een 'horizon-economie'. Men gaat proberen of wordt gedwongen om de horizon te bereiken, maar deze blijkt steeds maar verder te wijken. "Waar de geldeconomie opkomt, verandert de mens", concludeert Binswanger.⁸ Voor goed begrip: dat volk kende een markt -en dus kalme concurrentie- en gebruikte al wel geld, voornamelijk als ruilmiddel. Met de opkomst van een geldeconomie wordt hier met name bedoeld de kredietverlening door banken en andere kapitaalbezitters, dus de moderne geldschepping als het ware uit het niets, met alle renteverplichtingen, de extra productie om die rente te betalen, de herinvesteringen, e.d. van dien. Bolkestein's opmerking "Zonder groei geen geld" is dan ook curieus. Hij bedoelt waarschijnlijk: zonder groei geen extra winst, en dus geen emplooi voor externe financiering.

Met de intrede van de moderne geldeconomie worden economieën die vanouds op de vraag zijn ingesteld, omgezet in aanbodeconomieën met hun sterk vergrote productie en overeenkomstige opzweping van de afzet en dus van verbruik, consumptie en verspilling. Onder druk van met name het geldsysteem ontstaat er de moderne groeieconomie met bedrijven die, vanwege de concurrentie, *voortdurend en maximaal moeten produceren*, ook in geval dat het producten betreft die we niet voortdurend verbruiken. Kalmering -heel normaal in een economie die een niet opgepepte, niet kunstmatige vraag volgt- betekent bij ons al gauw faillissement. Wat een kwetsbaarheid! Als onze soort economie even terug loopt, moet onmiddellijk het 'consumentenvertrouwen' hersteld worden. De mensen moeten weer gaan kopen. Terwijl het toch heel normaal is dat we eens wat langer doen met auto, keuken, bankstel en vloerbedekking, eens afzien van een dure babykamer of een nog snellere PC. *Het is uitermate verwonderlijk dat de absurditeit van dat voortdurend en maximaal moeten produceren niet wordt ingezien.*

Kapitalen ploffen ergens neer waar ze zich via productie kunnen vermeerderen en trekken weer weg als dat ergens anders beter gaat. De aanvankelijk gebrachte werkgelegenheid zakt weer in elkaar. De plaats of streek blijft vaak ontredderd achter omdat die -vaak eenzijdige- werkgelegenheid tegelijkertijd andere opties heeft doen verwaarlozen. De geschetste situatie is trouwens niet anders dan in de rijke landen. (Wartsilä weg uit Zwolle, Ford uit Genk, Fokker uit Woensdrecht, enz.)

⁸ Deze inleiding werd vertaald door Stichting Aarde en is aldaar te verkrijgen, www.aarde.org).

Ook deze hebben zich op enkele *cashcrops* moeten toeleggen! Bij ons zijn dat bijvoorbeeld land- en tuinbouwproducten, transport en chemie. Bij ons ook verschraling van de productie. Wat is er niet allemaal uit ons land verdwenen aan nijverheid!⁹ Verschraling van de nijverheid betekent meteen uitsluiting van mensen en verschraling van onze technische ontwikkeling en van onze hele cultuur. En ook bij ons onder- en overontwikkeling: het weglopen van geld van dorp naar stad, van stad naar grotere stad en -een schaal groter- wat dan wordt tot periferie naar wat dan wordt de rijke randstedelijke metropool. Voor alles geldt: een beetje best, teveel een pest. Zeker een pest is het als het processen zijn die we niet meer in de hand hebben, ons boven het hoofd zijn gegroeid.

De huidige globalisering is gewoon de voortzetting van het kapitalistische expansieproces maar dan wereldwijd. Zo luidt de eerste zin van een artikel van me 'Over mondialisering' dat ATTAC na verschijning op haar website had gezet.¹⁰

Ik kijk nog even naar Bolkestein's artikel. Het voorbeeld van Hume van de twee boeren, die niet gaan samenwerken en zo beiden schade lijden, toont nu juist aan wat er gebeurt als concurrentie (samen op rennen) onder druk van oa. of met name het geldsysteem ontaard is in *contra*-currentie (tegen elkaar in rennen). Denk ook aan de verspilling in het kapitalisme van alle falende ondernemers en hun bedrijven en producten. Dat is gigantisch. En dan de verkwisting van kapitaalgoederen door de voortdurende intensiveringsdwang. Een goede machine vandaag is morgen ouderwets. Verder is er het punt van de scheiding tussen eigendom en verantwoordelijkheid zoals die met de gemakkelijke verhandelbaarheid van aandelen is ontstaan. De beroemde Britse econoom Keynes (rond 1930) wees er al op. De stofzuigerfabrikant Dyson (ook U.K.): "Behalve als zij zich voor een langere tijd aan een bedrijf verbinden, zijn aandeelhouders een jammerlijk feit. Er zijn teveel van die afschuwelijke beleggers die maar in en uit bedrijven stappen, alleen uit op snelle winst." (NRC-Handelsblad, 13 juni 1998) Gedurende de laatste *booming* jaren de alledaagse praktijk van een heleboel mensen.

Er zijn nog meer merkwaardigheden. Zoals het meten met veel te korte meetlatten, dwz. het negeren van vele bekende externe schadeposten of in de toekomst zekere of nagenoeg zekere schade. We rekenen ons nu rijk. Het is goed dat er nu andere berekeningen van de nationale inkomens bestaan of eraan komen (in ons land aan de Vrije Universiteit). Het belasten, vooral van arbeid (BTW) en niet of minder van milieuverbruik (BOW, belasting op onttrokken waarde zoals bepleit door mensen als de ondernemer Wintzen e.a.). Dan is er het relateren van de productiviteit aan de inzet van menselijke arbeid (arbeidsproductiviteit als groeimeter) en niet aan het, vaak die arbeid vervangende, verbruik van machines, energie, chemie, water e.d., kortom 'milieu' = entropieverhoging. De bancaire geldschepping die in de plaats is gekomen van geldschepping door de overheid en waarbij de

⁹ Ik hoorde dat we nu ook het merendeel van onze bakstenen uit Duitsland halen.

¹⁰ Ook via www.aarde.org te krijgen.

rente de banken winst in reëel geld oplevert. Ook het ons door de ontwikkeling opgedrongen ge- en verbruik onderbrengen onder *onze behoeften*. Het werken met evenwichtsmodellen in een doorgroeieconomie. En nog meer van die dingen. Zo zijn we bij de theorie beland.

Een grote sta-in-de-weg om beter te begrijpen in wat voor economische houdgreep we terecht zijn gekomen, is inderdaad de officiële economische theorie die van jongs af aan in onze hoofden wordt geprent. Keynes wist het al: de nieuwe ideeën [en een frisse kijk op de werkelijkheid, zet ik erbij] zijn niet het probleem maar de oude die diep in ons verankerd zitten. De officiële theorie stamt hoofdzakelijk nog uit de 19^e eeuw. De Onzichtbare Hand van de 18^e eeuwse econoom Adam Smith werd centraal gezet (als iedereen zijn eigen belang volgt komt het vanzelf wel goed met het algemeen belang. Smith had 'gewoon' het aloude marktmechanisme van vraag en aanbod ontdekt en enthousiast beschreven). Smith's *moral sentiments*, waarop Bolkestein nogal idealistisch ('utopisch' schrijven Bouwman en Vendrik, aldus B.'s verwijt naar de a.g.'s terugkaatsend) schijnt te mikken, kregen geen aandacht meer. De verhevigde concurrentie, ook van de kapitalen onderling, liet dat niet meer toe. Het mercantilisme, dat het geld een cruciale rol ziet spelen, werd camoufléerd door de klassieke en neoklassieke theorie waarin het geld slechts als faciliterend wordt gezien. 'Geld op zich is niets' heet het daar. Logisch dat de bourgeoisie die theorie verder ontwikkelde en luid ging verkondigen. Aldus werd hun machtsmiddel immers als iets neutraals voorgesteld en dat kwam mooi uit in een tijd dat democratie en emancipatie zich versneld ontwikkelden. Gevolg is wel een zienswijze die alom gepredikt wordt maar die de werkelijkheid niet dekt. De praktijk bleef immers mercantilistisch, zoals ook Keynes wist. Maar in alle economieboeken wordt, om een stuk van de sluier te noemen, geldkapitaal op één lijn gezet met arbeid en machines/grond als productiefactoren, zonder aan te geven dat de eerste de dominante factor is waarmee je de andere kan aanschaffen. Modern worden die andere productiefactoren ook kapitaal genoemd en spreekt men van fysiek kapitaal en menselijk kapitaal, naast het geldkapitaal. De Amerikaanse futurologe Henderson stelt om deze en vele andere theoretische merkwaardigheden (ik heb ze eens op een rijtje gezet) dan ook: "Geef een willekeurige groep studenten een basiscursus economie, en zij hebben een hersenbeschadiging voor het leven opgelopen."

Het is te hopen dat men in Den Haag, Brussel en elders eens wat dieper gaat nadenken over de huidige economie. Met de ouderwetse opvattingen van mensen als Bolkestein, die overigens in hoofdlijnen niet veel zullen verschillen van die van een Balkenende en een Bos, bewegen we ons rap in de richting van de mestvaalt van de geschiedenis.

Hoe dan wel?

Dit stuk vraagt er om dat een oplossingsrichting wordt aangegeven. Onze voorouders waren boeren die alleskunnars waren. Zij konden huizen bouwen en meubels. Zij weefden en maakten vlees en groente in.

Zij maakten hun eigen kleren, beheerden waterstromen en wekten hun eigen energie op. Gezamenlijk bestuurden zij hun streek en zorgden zij dat hun kinderen leerden. Zo is het nog in vele binnenlanden op andere continenten en ook nog te vinden in Europa.

Maar in de ontwikkelde landen kan die veelzijdigheid niet meer verwerkelijkt worden. Daarvoor is de techniek te ver voortgeschreden en de organisatie en de structuur van de maatschappij te ingewikkeld geworden. (NB. Té ingewikkeld, vrees ik. Ik denk dat een maatschappij zoals de onze hard bezig is compleet onbestuurbaar, onhanteerbaar te worden.)

Anderzijds is de ontstane arbeidsdeling en specialisatie zeer ver doorgeschreden. Ongezond en onintelligent ver. In minder ontwikkelde streken zie je nog bedrijfjes die bijvoorbeeld postkantoor, kruidenier en café/eethuis combineren. Loopt de ene afdeling kalm, dan is er genoeg te doen in een andere. En bijna iedere familie in zo'n streek heeft een stukje land voor groente, graan en klein vee. (Ik moet opeens denken aan ecostad Davis in de meest ontwikkelde streek van de wereld, Californië, waar iedereen heel goedkoop een moestuin kan huren om die (*pesticide-free*) te bewerken. Weet u dat in die stad in dat bij uitstek autoland fietsen de voorrang hebben, gebouwen een bepaalde hoogte niet mogen overschrijden, outdoor reclame maken is beperkt, bijna alle huizen zonnepanelen hebben, het afval gescheiden wordt opgehaald en de verdere scheiding door blanke, goed betaalde burgers met de hand wordt gedaan (zgn. *handpicking*) - ja, zulk volgens onze vakbonden 'laagwaardig' werk in de rijkste staat van de wereld? NB. Wanneer rekenen we eens af met die kwalificaties hoog- en laagwaardig? Fietsen is laagwaardig. Een tram als in Amsterdam en Den Haag is laagwaardig, een dure, treinbrede, 'hoogbanige' sneltram die de stad in delen klieft is hoogwaardig. Enzovoort.)

Waar ik naar toe wil is het volgende.

Om de Aarde te redden (lees: haar oppervlakte-milieu zoals wij mensen en het huidige, vaak nauw met ons verbonden, andere leven nodig hebben om zonder teveel kunst- en vliegwerk te bestaan) zouden we onze aanbodeconomie weer moet veranderen in een economie afgesteld op de vraag, een vraag die ook nog eens binnen de onverbiddelijke milieugrenzen weet te blijven (slechts zeer beperkt oprekbaar met techniek).

Bedrijven kunnen dan beter niet langer gedwongen zijn om continu en maximaal te draaien. Zij moeten kunnen kalmeren, flexibel kunnen zijn zonder meteen pleite te gaan.

Die huidige dwang komt vooral van twee factoren: enerzijds het moeten bedienen van de geldschietters, anderzijds het brood op de plank moeten houden bij de werknemers en de ondernemer zelf.

Op die twee factoren, die de ondernemer in de tang houden, zouden we moeten ingrijpen. Het geld zou vaster verbonden moeten worden met het bedrijf (cf. Keynes, Dyson, e.a. Binswanger denkt aan de stichtingsstructuur voor geldschietters en bedrijf). Minder verkoop, heel normaal. De geldschietters vangen dan minder. NB. De hele cultuur is dan daarop ingesteld. Iedereen vindt dat dan heel gewoon, heel logisch.

Het geld zit in bedrijven die continu en maximaal draaien (voor brood, melk, water, stroom, krant en zorg bijvoorbeeld) en ook in bedrijven die TV's maken of stoelen of schemerlampen, kortom een meer flexibele vraag kennen. (We gaan er hier nog even vanuit dat kapitaal een belangrijke regelende productiefactor is.) Misschien moeten er kapitaalpools komen onder beheer van democratische organen, bijv. economische commissies van gemeente, provincie of parlement, alnaargelang de reikwijdte van het bedrijf, waarin ook vertegenwoordigers van de banken en beleggers zitten. Het moet niet zo zijn dat iemand die belegd in een energiebedrijf rijk wordt en degenen die de stoelenfabriek ondersteunt niet.) Die commissies gaan dan vooral over vergunningen en de financiering, inclusief kredietverlening. Pluskukels moeten maar eens de tanden zetten in deze voorgestelde oplossingsrichting.

Dan is er het ander deel van de tang, de werkgelegenheid. Minder vraag (als bijv. alleen de vervangende vraag overblijft), dan gaan zagezagd de stofkappen over de machines en draait het bedrijf door met minder mensen. Dat geldt dan voor alle bedrijven die producten maken die niet constant verbruikt worden. Het zou dus gewoon moeten worden dat zeer velen van de werkers hun brood, dwz. loon, halen uit meerdere activiteiten. We hebben een hoofdactiviteit, zeg in een TV-fabriek werken, maar kunnen ook, als het moet, ons loon halen uit tuinbouw-, sport-, onderwijs-, bouw-, zorg- en noem maar op activiteiten. Ook voor witte-boorden werkers is blauwe-boord werk ontspannend en nuttig. Er komt dus meer vermenging van hoofd- en handwerk. Beide soort werkers kunnen ook best meer dan zij nu werkdagelijks doen. Bijna iedereen klust thuis zelf, leest zijn of haar kinderen voor, voedt ze op, helpt ze met schoolwerk of sport er mee. Vele mensen onderhouden een moestuin. In de oogsttijd snakken vele boeren naar extra handen. Er is ook veel nuttig werk dat nu niet gedaan wordt. Overal waar je in steden en dorpen rondkijkt zie je achterstallig onderhoud aan huizen, wegen, bruggen, enz. Hangpubers snakken naar aandacht die aanslaat. In de natuur is er veel te doen, zo ook in de recycling en de kringloperij. Het bouwen van ecodorpen en het 'eetbaar' maken van de stedelijke gebieden (*edible cities*). En wat dacht u van dijkversterking? Allemaal nuttiger dan het maken van het zoveelste model TV of auto. Het idee van een basisinkomen komt bij me op, en dan gekoppeld aan sociale taken. Deze voor *iedereen*, wel te verstaan.

Met deze economie zullen er nooit meer die grote golven van werkloosheid optreden zoals er nu weer één aankomt.

Ons staat voor ogen dat elke streek streeft naar zoveel mogelijk zelfvoorziening. Voor wat betreft energie- en watervoorziening, voedsel, afvalverwerking en voor nog meer indien mogelijk. Daarbij alle mogelijke extra productieve activiteiten, deels ook om producten te kunnen ruilen met die uit andere gelijkgestemde streken. Deze streekeconomie is een zgn. verzorgingseconomie, wellicht werkend met eigen geld. Doel is de 'ecologische voetafdruk' zo klein mogelijk te doen

zijn, oa. door het transport te beperken en minder van verweg te betrekken. Ander belangrijk doel is de bevolking meer greep te doen hebben op de eigen economie. Genoemde economische commissies van volksvertegenwoordigers dienen dicht bij de mensen te blijven. In de regio's worden zoveel mogelijk streekproducten gekocht.

Aanbestedingen worden ook zoveel mogelijk regionaal gedaan.

Deze gekalmeerde, streekgebonden economie kan als basis dienen voor de verdere regionale en landelijke bedrijvigheid die op de wereldmarkt concurreert in de, laten we zeggen, (geld)verwervingseconomie zoals we nu overal hebben. Bedrijven kunnen dan een zekere thuisbasis hebben in de verzorgingseconomie. Philips bijvoorbeeld werkt gewoon mondiaal zoals zij nu doet, maar weet zich gesteund door een trouwe thuismarkt als basaal vangnet.¹¹

Hoe groot is een regio? Ik stel me voor: een provincie of een deel daarvan: Achterhoek, Twente, Kop van Noord-Holland. (NB. Men heeft het ook wel over de atlantische regio of de regio Z.O. Azië; maar die grootte bedoel ik niet.) We zullen moeten vaststellen wat het beste op welk niveau geproduceerd kan worden. Eerste operatie die we alvast kunnen uitvoeren: het stimuleren van *import-vervangende bedrijvigheid*. Mits het om nuttige producten gaat, uiteraard.

Aan de kalmere verzorgingseconomie zullen alle mensen deel kunnen en moeten nemen, trage en vlugge, slimme en minder slimme, handige en onhandige, mensen van agrarische afkomst (zoals veel immigranten) en stadse intellectuelen. Moeten: want *wie van de Aarde en de maatschappij neemt, zal ook aan deze teruggeven*. (Een beter werkethos dan de oude die de arbeid dienstbaar aan het kapitaal probeerde te houden.) Zo'n duurzame regionale economie, gebaseerd op de samenwerking van de mensen, vraagt dus wel om enige geïntegreerdheid... Die economie, waarin de mensen elkaar nodig hebben, levert aldus de *materiële basis* voor meer gemeenschapszin, *voor een betere moraal*. (Dat moet toch ook mensen aanspreken die pessimistisch zijn over de aard van de mensen ...)

Zaak is dat het geld in de regio's blijft rondzingen en niet naar elders verdwijnt. Zo blijft de koop- en investeringskracht er behouden. Vandaar enige afscherming. Protectie is een vies woord geworden, maar dat de internationaal rondsuijzende kapitalen ideologisch en praktisch beschermd worden (geen strobreed in de weg gelegd krijgen) - dat besef is er maar weinig.

Op de lange duur zouden in de regio's niet (veel) meer mensen moeten huizen dan zonder import gevoed kunnen worden. Op de lange duur, een streven op de toekomst gericht... (Gelukkig gaat de groei van de wereldbevolking al wat omlaag.)

Mijn voorstellen komen neer op een *bevrijding van de bedrijvigheid* (niet te verwarren met nog meer *free enterprise*).

¹¹ Als we hier allemaal Tulip computers zouden kopen, kan dat bedrijf een *research and development* (R. & D.) ontwikkelen waardoor ze op de wereldmarkt meekunnen...

Ik heb deze gedachten uitvoeriger uiteengezet in de brochure *Zeker werk en verantwoord ondernemen* waarna ze o.a. terecht kwamen in het boek van Kees Zoeteman (toen VROM) *Pioniers gevraagd*.

De regionalisering is bedoeld als heilzaam tegenwicht voor de mondialisering. Deze kan zich immers alleen gezond ontwikkelen als zij niet bestaat uit een web van kwetsbare landen en streken die geheel van handel en dus van voortdurend transport afhankelijk zijn. Aldus wordt meteen op een noodzakelijkerwijs flinke en brede ecotax vooruit gelopen (regeren is vooruitzien). We kunnen, zoals gezegd, op den duur gezamenlijk met andere landen en regio's vaststellen wat op welk niveau het beste geproduceerd kan worden: op lokaal, regionaal, nationaal, continentaal of mondiaal niveau. De worteltjes komen dan van om de hoek, onze PC's worden nationaal gemaakt, koper komt uit enkele plaatsen in de wereld, zeer *sophisticated* onderdelen van machines worden misschien geleverd door maar één bedrijf in de wereld.

Voor ontwikkelingslanden zal de regionalisering betekenen dat zoveel mogelijk de bestaande economische zelfvoorziening in stand wordt gehouden of hersteld. Dit zal wel diametraal tegenover de politiek van IMF en Wereldbank staan, hoewel in die kringen wel moderner gedacht gaat worden. De achterlopende WTO is natuurlijk ook een grote sta-in-de-weg.

Behoudens een enkele aanvulling, doen we er goed aan te leren doen met de wegen, gebouwen, rails e.d. die we nu al hebben. *En dat is niet gering!*

Een maatschappij, die het menens is met duurzaamheid, ontkomt naar mijn mening niet aan versobering, massale kringloperij en vele andere pro-milieu activiteiten en distributiesystemen (motorbrandstof, verre vakanties, e.d.). Spullen zullen er wel eens niet zijn in de winkel... (Maar op wat voor hoog, niet te handhaven verwendheidsniveau zitten we nu wel niet?) Wel zullen we ècht hoogwaardige technieken (verder) ontwikkelen, technieken die meer kijken hoe de natuur werkt, die definitief afscheid nemen van het fossiele brandstoffen tijdperk, e.d. (Allemaal al gestart!) Nee, van R.& D. nemen we echt geen afscheid. De nieuwsgierige mens blijft aan zijn trekken komen! Matiging plus intelligentie - daar zal het om gaan. En: van veruiterlijking naar verinnerlijking. En: eerlijker delen.

(Ik zeg wel eens: als de koffie op is, kunnen we, zoals onze voorouders, aan de cichorei. Ik krijg dan het commentaar: je maakt het te bont, je stoot mensen daarmee af. Ik repliceer: ik hang expres wat scheef, komen we wellicht in het midden uit. Trouwens, ik heb zelf nog cichorei gedronken bij Franse boeren, en het wordt in de alternatieve gezondheidshoek nog wel eens aanbevolen als vervanger voor onze nationale importdrank.)

Als compensatie voor de versobering zie ik verfeestelijking (nog een lijking!) en vrolijke leefomgevingen met veel te doen en meer zingeving.

En meer saamhorigheid. Allen samen in hetzelfde schuitje, daar kom je het verst mee.

(Dat betekent ook een vermindering van de inkomensverschillen.

Helemaal moeten bezigheden anders gewaardeerd worden. Docenten en politieagenten - zij zouden in hoog maatschappelijk aanzien moeten komen. Bijv. zoals bankiers en medisch specialisten die nu hebben.)

Het moet echt een het-kan-en-moet-anders show worden. Heel anders onderwijs (bijv. met veel meer praktische vakken en praktijk werk), heel anders werkende media (niet meer zoveel verstrooiing en verdoving die elke dag in bakken over de mensen heen worden gestort).

Als betrekkelijk klein land kunnen we zelf al veel op gang brengen (bijv. meer ecotaxatie, importvervangende bedrijvigheid stimuleren, overheid meer te zeggen geven over grond, extensieve biologische land- en tuinbouw ondersteunen, ambachtelijke bedrijvigheid bevorderen, grote salarisverschillen tegengaan, verdiepte milieu- = ecologieeducatie).

Voor de economische transformatie moeten we niet in slechts decennia denken! Een *overgangsfase* is nodig, met slimme faseringen, vangnetten en compensaties. Voorts moeten we, samen met landen en streken die tot dezelfde conclusie zijn gekomen, andere landen zien te overtuigen van het heilzame van de nieuwe richting.

Nog enkele slot-opmerkingen

Omdat de emancipatie en bijbehorende beloning en verzorging vooral met vergroting van de cake is betaald, zal krimp een grote wrijving teweeg brengen tussen de sociale klassen. Kijk eens hoe moeilijk er al gedaan wordt over de sterkste schouders die de zwaarste lasten zouden moeten dragen. Er zal meer nagedacht moeten worden over het privé-eigendom en over waar iemands vermogen of bezit eigenlijk vandaan komt, hoe een bedrijf sterk of zwak is geworden, wie en wat allemaal niet bijgedragen heeft aan de rijkdom van een persoon of bedrijf. Zou het niet slim zijn als de winst op TV's of auto's naar nuttiger zaken zouden gaan dan naar het zoveelste nieuwe model TV of auto?

Dat de economie de mens verandert zou wel eens centraal aandacht mogen krijgen in het debat over waarden en normen. (Ik ga hierop nader in in 'Economie en gedrag'. Opvraagbaar.)

In de kring van de *Freiwirtschaftler* in Duitsland en Zwitserland wil men de markt bevrijden van het kapitalisme. Wel een interessante gedachte. Met zijn voorgestelde euthanasie op de rentenier wilde Keynes het kapitalisme wellicht bevrijden van kapitalisten.

Ik meen dat mijn ideeën niet ver af staan van die van de vroegere Duitse kanselier Erhard met zijn sociale markt-economie. CDA 'ers hebben het ook wel over een sociale markt-economie als wenselijk, maar of zij een en ander goed doordacht hebben is maar de vraag. Kapitaal-accumulaties kunnen de markt behoorlijk uit het lood trekken.

Bij vele grootouders hangt nog een wandbordje: "Alle te is verkeerd behalve tevreden en tehuis." Zo is het met alles, met druk op het milieu, met de bevolkingsomvang, met markt en concurrentie, met arbeidsdeling en specialisatie, met innovatie en intensivering, met arbeidsdeling en specialisatie, met kredietverlening en handel, enz. (Bij kritiek op het huidige kapitalisme denkt men vaak dat de kritikasters tegen ongeveer alles zijn, maar dat klopt niet. *De groeidwang die alles naar het maximale, grootste en intensiefste drukt - dat is het probleem.*)

Zorgelijk is het sterk leven in het heden. Van het verleden heeft men geen weet of besef meer, en de toekomst, ach, *who cares*. (De Marx Brothers: 'Why should I care for posterity? Posterity has never cared for me!') Ik lees net: van alle bosgronden die in de tienduizend jaar van beschaving in gebruik zijn genomen, is een kwart sinds 1950 gesneuveld. (E. Wilson, De toekomst van het leven.) Kleine winkels, ambachten - ze zijn ook zo pas gesneuveld terwijl ze 't honderden en duizenden jaren 'gedaan' hebben. 'Ouderwets' ligt ons in de mond bestorven. "Wil je dan terug naar de trekschuit (en de kinderarbeid, wordt er graag bij gezegd)?" Ik zeg dan "Nee, hoe kom je daar bij?" maar denk: liever een trekschuit dan zoals we nu bezig zijn. Kijk, dat vele mensen elders in de wereld om dagelijks te overleven in het heden leven, okee. Maar wij hier, wij kunnen nu juist even verder denken, ons ecologisch besef vergroten en toepassen, de sociale kant aandacht geven, e.d.

Groot obstakel -andere zorg- echter is de algemene vervreemding in het rijke Noorden. Men beseft er te weinig dat onze welvaart (aantal vakanties per jaar, "werk moet leuk zijn", volle supermarkten met betaalbare waar, schoon drinkwater zomaar uit de kraan, op je zestigste of eerder al gaan rentenieren, tweede huis in Frankrijk) dat onze welvaart flink steunt op de rondjes-rond-de-kerk die overal elders in de wereld (en ook bij ons) dagelijks door miljoenen mensen (meestal ook nog eens laag op de maatschappelijke ladder) gemaakt worden, op akkers en sawa's, in havens en mijnen, in handwerkplaatsen en fabrieken. (NB. Ik zal eens een filippica (strafrede) tegen de vrijheid schrijven! En tegen het individu! En tegen het mediale en commerciële geslijm rond de jongerencultuur, de algemene verheerlijking ervan!)

Economische hoofdactiviteit van ons/de mensheid zou moeten worden: herstel van de fotosynthese overal. En dan meteen ook denken aan 'eetbare' bomen en planten, oliebomen, e.d. Bomen houden de aardbodem vast en maken nieuwe aan, slaan koolstof op, en je kan er vaak van oogsten ook. Eigenlijk zou al het geld dat verdiend wordt met oude fotosynthese (oliedollars, aardgas- en koleneuro's, enz.) daarin gestoken moeten worden. (En niet langer in wapentuig, ruimtevaart, *real estate*, e.d.) (Ik stel een internationale actie voor, in het Engels en Arabisch.)

De nieuwe wereld wordt in de oude geboren. Wis en waarachtig is er een vooruitgang te bespeuren in de menselijke beschaving, al gaat het met vallen en opstaan en met twee stappen voorwaarts en dan weer één, ja soms twee achteruit. Overal in de wereld zijn er waardevolle alternatieven ontwikkeld of in ontwikkeling in antwoord op de huidige problemen. Zet ze eens bij elkaar en we hebben een complete utopie!

Mijn motto: wij kunnen nog steeds van onze Aarde een magnifieke planeet maken. Maar dan wel de *brains* uit de nulstand en handen uit de mouwen.

Bij Stichting Aarde wordt nu gewerkt aan een scenario Duurzame Regionale Economie. Het is de bedoeling daarin aan te geven hoe te komen tot zo'n economie, voor een land als het onze. Welke maatregelen eerst te nemen, wat later, de verhouding met de E.U., WTO, de noodzakelijke bewustmakingscampagnes, tijdspad en fasering e.d. Drie jaar lang werden we gesteund door het ministerie van VROM, waardoor we nu een goed ingewerkte kracht hebben. Die willen we graag behouden. Wij hebben daarvoor de hulp van anderen nodig. We hebben *slechts een ton per jaar* nodig. Voor het scenario rekenen we 3 jaar nodig te hebben. Drie ton dus in totaal. Wie helpt? Wie heeft er tips voor fondsen?

We hebben een expertmeeting gehad over geld & duurzaamheid, geld & groei dwang ten huize van de RABObank, met enkele hoogleraren en universitaire docenten, mensen uit de bank- en beleggingswereld en mensen van ministeries en NGO's. Basis was een kritische samenvatting van de Aardse ideeën, opgesteld door een (gewone) econoom die een tijdje bij Aarde heeft gewerkt. Het resultaat van de discussie bij de RABObank heeft ons aangemoedigd met het -m.i. uiterst belangwekkend- thema verdiept en meer systematisch door te gaan. Mijn boude gedachten gaan uit naar het, in samenwerking met enkele economen, opstellen van een aanvraag hiertoe bij NWO (Wetenschappelijk Onderzoek). *Why not?* Dan kunnen enkele AIO's er eens hun wetenschappelijke tanden in zetten. Wat vindt u daarvan?

PS. Nagekomen: B. repliceert de kritiek op zijn artikel in de Volkskrant van 10-2-03. Twee opmerkingen: B.: "Het kapitalisme schept een schoner milieu." Als een land rijker wordt, kan het meer doen aan sociaal beleid en milieuzorg, zeker. Maar het gebeurt vnl. (behalve met export van vervuiling) met technische middelen, en niet met kalmeren. *De brandjes worden onder het kapitalisme goed geblust, maar het pyromane stelsel blijft in tact:* meer kwantitatieve groei, groter energie- en materiaalverbruik, meer transport - kortom, ondanks bezuinigingen en performanceverbetering toch entropieverhoging. Voorts noemt B. het Oostblok anti-kapitalistisch. Zeker was het anti het Westen. De USSR was staats-socialistisch. De kapitaalaccumulatie was nergens ter wereld zo groot. (Om onze multinationals en staten jaloers te maken.) Alle geld of macht erover ging naar het Kremlin. Daarom wordt dat stelsel ook wel staatskapitalistisch genoemd.